

ЦЕРКУНИК Л. В.,
асистент, аспірант
кафедри кримінального права та процесу
(Ужгородський національний університет)

УДК 343.988

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ ЕЛЕМЕНТИ ВІКТИМОЛОГІЧНОГО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ

У статті розглянуто основні елементи віктимологічного запобігання злочинам в установах виконання покарань. Здійснено кримінологічний аналіз злочинності в установах виконання покарань, на основі чого визначено головні елементи віктимологічного запобігання та надана їх характеристика. Запропоновано внести зміни до нормативно-правових актів із питань охорони, нагляду, безпеки та запобігання злочинам, а також заходи віктимологічного запобігання в установах виконання покарань.

Ключові слова: віктимність, віктимізація, засуджений, віктимологічні заходи запобігання, установа виконання покарань.

В статье рассмотрены основные элементы виктимологического предупреждения преступлений в учреждениях исполнения наказаний. Осуществлен криминологический анализ преступности в учреждениях исполнения наказаний, на основе чего определены главные элементы виктимологического предотвращения и предоставлена их характеристика. Предлагается внести изменения в нормативно-правовые акты по вопросам охраны, надзора, безопасности и предотвращения преступлений, а также меры виктимологического предотвращения в учреждениях исполнения наказаний.

Ключевые слова: виктимность, виктимизация, осужденный, виктимологические мероприятия по предотвращению, учреждение исполнения наказаний.

The main elements of victimological prevention of crimes in penitentiary institutions are studied in the article. Criminological analysis of crimes in penitentiary institutions has been made and on its basis the main elements of victimological prevention are determined and their characteristics are provided. The author suggests to amend the regulatory legal acts on protection, supervision, safety and prevention of crimes, as well as to take victimological measures of prevention in penitentiary institutions.

Key words: *victimity, victimization, convict, victimological measures of prevention, penitentiary institution.*

Вступ. У всіх сферах правового регулювання, включаючи й виконання кримінальних покарань, мають набути розвитку й конкретизації фундаментальні конституційні принципи, на яких ґрунтуються взаємовідносини між правовою державою й особою: верховенство права та правового закону й суворе підпорядкування праву діяльності всіх державних органів і посадових осіб, обмеженість і підзаконність державної влади; невід'ємність, непорушність і недоторканність прав і свобод особи; взаємна відповідальність держави та особи. Ці положення набувають особливого значення в діяльності під час виконання кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі, оскільки такі покарання здійснюються за істотного обмеження прав громадянина й застосування до нього заходів державної примусовості [1, с. 1].

Натепер віктимологічне запобігання злочинам є предметом дослідження таких науковців, як О.М. Джужа, А.О. Джужа, І.М. Даньшин, Л.М. Давиденко, А.П. Закалок, А.Ф. Зелінський, В.Я. Рибальська, І.І. Карпець, В.Є. Квашиш, В.П. Коновалов, О.Г. Колб, І.О. Колб, Н.Ф. Кузнєцова, О.М. Литвинов, Г.М. Мінковський, Є.М. Моїсєєв, В.О. Туляков, В.С. Устінов та інші.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити основні елементи віктимологічного запобігання злочинам в установах виконання покарань. Досягнення мети забезпечується виконанням таких завдань:
– здійснити кримінологічний аналіз злочинності в установах виконання покарань;
– визначити головні елементи віктимологічного запобігання та охарактеризувати їх;
– запропонувати зміни до нормативно-правових актів із питань охорони, нагляду, безпеки та запобігання злочинам в установах виконання покарань.

Результати дослідження. Щорічно особи, які відбувають покарання, зокрема, пов'язані з позбавленням волі, стають жертвами злочинних посягань із боку як інших засуджених, так і персоналу виправних колоній. Зазначене спричинене тим, що досі ні на правовому, ні на практичному рівнях не створено реальних гарантій особистої безпеки засуджених під час відбування покарання. Станом на 2016 р. у сфері управління Державної кримінально-виконавчої служби України перебувало 148 установ і 589 підрозділів кримінально-виконавчої інспекції. Крім того, 29 установ розташовано на території Донецької та Луганської областей, що тимчасово не контролюється українською владою.

В установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, розташованих на території, що контролюється українською владою, тримається всього 60 771 особа [2].

Структура злочинів, які вчинено стосовно засуджених в установах виконання покарань, не змінюється. Зокрема, якщо у 2007 р. зареєстровано 411 злочинів, два з яких за ознаками ч. 1 ст. 122 Кримінального кодексу (далі – КК) України «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (0,7% у структурі всіх злочинів) та один за ч. 1 ст. 121 КК України «Умисне тяжке тілесне ушкодження» [3, с. 2], то у 2012 р. вчинено 406 злочинів, у тому числі п'ять, пов'язаних із посяганням на життя і здоров'я засуджених в установах виконання покарань [4, с. 3–4]. Суттєво не змінилися ці показники й у 2014–2016 рр. [5].

Найпоширеніші злочини, за які засуджений уже відбуває покарання на момент учинення нового злочину, такі: крадіжка – 8%; грабіж – 8%; розбій – 25%; умисне вбивство – 17,5%; згвалтування – 17,5%; умисне тяжке тілесне ушкодження – 8%; злочини у сфері обігу наркотичних засобів – 8%; хуліганство – 8%.

У структурі об'єкта злочину жертва є учасником охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, блага, праву чи інтересу якого злочинцем заподіяно шкоду або створено загрозу заподіяння такої. Обставини, пов'язані із жертвою злочину, вчиненого особою, яка перебуває в установі виконання покарань, – це такі ситуаційні (не соціальні) фактори на боці потерпілого, за яких учинюється суспільно небезпечне діяння та (чи) настають суспільно небезпечні наслідки [6, с. 124].

Кримінально-виконавчі елементи віктимологічного запобігання злочинам містять таке:

1) жертву злочину в установах виконання покарань на трьох рівнях: а) індивідуальному (одичиничне); б) сукупність жертв в окремій установі виконання покарань (особливе); в) сукупність жертв усієї системи виконання кримінальних покарань (загальне);

2) механізм злочинної поведінки в місцях позбавлення волі в аспекті його зумовленості якостями жертви злочину та взаєминами зі злочинцем;

3) наявність віктимологічного потенціалу в установах виконання покарань, його роль у системі детермінант злочинності й механізми злочинної поведінки;

4) організаційно-правові засади, тактичні та методичні підходи до проведення віктимологічного запобігання в установах виконання покарань.

Під час характеристики механізму злочинної поведінки в місцях позбавлення волі в аспекті його зумовленості якостями жертви злочину та взаєминами зі злочинцем варто досліджувати такі складові елементи:

- а) віктимологічні фактори;
- б) віктимологічні ситуації;
- в) віктимізацію;
- г) віктимологічне запобігання.

Не менш важливе значення під час розроблення та реалізації заходів віктимологічного запобігання злочинам в установах виконання покарань мають віктимологічні ситуації.

Віктимологічна (іноді її називають віктимогенна) ситуація – це не тільки конкретна життєва ситуація, яка складається під значним впливом певних властивостей жертви, її поведінки, а й навколишнє середовище, що сприяє вияву цих віктимних якостей особи та викликає або «заохочує» злочинця на вчинення злочину [7, с. 33].

Отже, можна виокремити *такі типи жертв у місцях позбавлення волі:*

а) випадкова жертва – засуджений стає таким унаслідок збігу обставин (більше ніж 70% у структурі потерпілих від злочину в установах виконання покарань), при цьому взаємини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежали від її волі та бажання;

б) жертва з незначним ступенем ризику (до 10% у структурі потерпілих від злочину в установах виконання покарань) – засуджені, які жили за нормальних для всіх інших осіб, котрі відбували покарання в установах виконання покарань, факторів ризику й віктимність яких зросла непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації;

в) жертви з підвищеним ступенем ризику – засуджені, які володіли низкою віктимних властивостей (до 15% у структурі злочинності в установах виконання покарань).

До цієї категорії належали два основні види жертв злочинів в установах виконання покарань:

1) жертви необережних злочинів – у випадках, коли характер роботи, яку вони виконували, або їхня поведінка в місцях позбавлення волі мали вищу, ніж звичайну, віктимність (бібліотекарі, обліковці, бригадири серед засуджених);

2) жертви умисних злочинів, соціальний статус яких або роль, котру вони відігравали, мали підвищений ризик (персонал установ виконання покарань, працівники суду, прокуратури й інших правоохоронних органів), або учасники будь-яких конфліктних ситуацій;

г) жертви з дуже високим ступенем ризику – засуджені, морально-психологічна та соціальна деформація яких не відрізняється від суб'єктів злочину (члени злочинних формувань, які ворогують; засуджені з різним соціальним статусом у злочинній ієрархії тощо) (до 5% у структурі потерпілих від злочину в установах виконання покарань);

г) латентні жертви – засуджені, які реально постраждали від злочину, але з певних причин цей факт залишився прихованим від офіційного обліку.

Такими в умовах місць позбавлення волі, як правило, є засуджені з найнижчим статусом у злочинній ієрархії (так звані «пригноблені»). Кількість таких осіб в установах виконання покарань становить майже 3% [8, с. 254].

Отже, під віктимологічними ситуаціями в місцях позбавлення волі, що породжують або зумовлюють злочинність в установах виконання покарань, варто розуміти конкретні життєві ситуації, в які потрапляють жертви злочинів в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах під впливом певних індивідуальних властивостей, а також вплив на цих осіб навколишнього середовища, інших засуджених, персоналу установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, інших осіб, що сприяє вияву віктимної поведінки конкретної жертви злочину в місцях позбавлення волі [9, с. 73].

Явищем, що безпосередньо стосується формування та реалізації злочинної поведінки в місцях позбавлення волі, є віктимізація. Як показали результати дослідження, і на індивідуальному, і на масових рівнях складниками процесу, унаслідок якого з'являються віктимні особи чи стають ними в місцях позбавлення волі, які нехтують своєю безпекою, законними інтересами, свободою тощо, є певні соціальні та психологічні чинники. Тобто процес набуття віктимності підкоряється закону детермінації, а саме завдяки наявності різних за природою суспільних і психологічних чинників виникає потенційна віктимність, яка в умовах існування злочинності реалізується під час учинення злочину.

Водночас, як зазначають О.М. Джужа й А.В. Кирилюк, віктимність у місцях позбавлення волі є не окремо взятою особистою властивістю, рисою засудженого чи іншої особи (ці компоненти є складниками), а характеристикою:

а) поведінки окремої особи (коли індивід у певних ситуаціях своїми діями ставить себе в небезпечне становище жертви злочину);

б) діяльності Державної кримінально-виконавчої служби (її підрозділів і посадових осіб) як специфічної спільноти людей, об'єднаних однією метою й завданнями щодо боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі [10, с. 202–203].

При цьому віктимними є лише ті дії, які відрізняються від соціально-правомірної поведінки підвищеною ймовірністю вчинення злочину саме щодо названих представників цих специфічних відносин.

Отже, як правильно встановив Д.В. Рівман, під час вивчення індивідуальної злочинної поведінки в місцях позбавлення волі ймовірний потерпілий становить інтерес для майбутнього злочинця тією мірою, якою його поведінка вписується в подію злочину та несе в собі заряд криміногенності. Крім того, як зауважили О.М. Джужа та Є.М. Моїсєєв, за такого підходу можна визначити тенденцію до зворотно-пропорційної залежності у взаємодії: наскільки більш значна негативна роль поведінки потерпілого у виникненні злочину, настільки менш інтенсивною є антисоціальна орієнтація особистості злочинця серед засуджених [11, с. 33].

Віктимність у місцях позбавлення волі визначається фактором наявності в засудженого певного соціального, у тому числі неформального (з огляду на існування такого явища, як злочинна субкультура), статусу або виконанням соціальних ролей, тобто це ті моменти, що стосуються віктимності соціально-правової природи покарання у вигляді позбавлення волі, його складових елементів і спільноти осіб, якою є установи виконання покарань і слідчі ізолятори (це один із елементів віктимізації в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах).

У науці розрізняють віктимізацію на індивідуальному рівні від конкретного злочину та віктимізацію на статичному рівні від злочинності, а також тієї її частини, що існує в місцях позбавлення волі [12, с. 304].

У кримінологічній літературі склалась обґрунтована позиція, згідно з якою до важливих показників злочинності мають належати всі сукупні наслідки, які настали в разі вчинення злочинних дій за певний період.

Отже, віктимізацію в місцях позбавлення волі варто розуміти як складову частину поняття «детермінанти злочинності в місцях позбавлення волі», а також її віктимні наслідки і процес пере-

творення на жертву злочину конкретної особи (засудженого, представника адміністрації установи виконання покарань та інших осіб) або певної спільноти людей (установи виконання покарань чи слідчого ізолятора, Державної кримінально-виконавчої служби загалом, суспільства й держави).

У зв'язку з цим у характеристиці злочинності в місцях позбавлення волі варто визначити таку важливу ознаку, як віктимізація від злочинності під час відбування покарань, яка передбачає, що це не тільки соціальні наслідки, а й реальний сукупний результат, тобто сума кількісних і якісних характеристик потерпілих від злочинів [13].

Знання цих характеристик поряд із даними про злочинність у місцях позбавлення волі дають можливість не тільки точно визначати об'єкти запобігання злочинам, включаючи об'єкти віктимологічного запобігання, а й прогнозувати вірогідність учинення злочинів щодо конкретних категорій засуджених та інших осіб і з їх боку, здійснювати відповідну класифікацію жертв злочинів в установах виконання покарань. При цьому зазначена класифікація за ознакою віктимності як спроможності сприяти злочинним діям, тобто наявності «віктимогенної деформації», може мати місце на:

– особистісному (фізичному) рівні, що передбачає сукупність рис особи та її соціального статусу (статична характеристика рис потерпілого й динамічна – рольова характеристика під час взаємодії); вона може бути як позитивною, так і негативною;

– на соціальному рівні, де можна виокремити такі ознаки:

а) «професійна віктимність»;

б) безособова віктимність;

в) віктимність як властивість, що зумовлена виконанням соціальних функцій, яка утворює специфічні стосунки, які сприяють злочинній поведінці в місцях позбавлення волі.

Носіями професійної віктимності в місцях позбавлення волі є засуджені різних соціальних статусів у злочинній ієрархії (з найнижчим статусом (так звані «пригноблені») і з найвищим статусом («злочоді в законі»)) та особи серед персоналу установ виконання покарань, які вступають у неслужбові (позастатутні) стосунки із засудженими. За даними деяких досліджень, кількість таких суб'єктів щорічно збільшується і становить до 30 осіб [14, с. 284].

До безособової віктимності належать юридичні особи (установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, Державної кримінально-виконавчої служби) і загалом суспільство й держава. До віктимності як властивості, зумовленої виконанням соціальних функцій, належать жертви виконання службових обов'язків (персонал установ виконання покарань) і громадських обов'язків (засуджені бригадири, обліковці, днювальні та інші).

Отже, сукупність названих властивостей віктимізації злочинності необхідно враховувати як «віктимологічний потенціал» під час організації віктимологічного запобігання злочинності в установах виконання покарань.

Для реалізації цих та інших завдань варто змінити методологію оцінювання діяльності установ виконання покарань щодо ефективності виконання покарання у вигляді позбавлення волі на всіх рівнях державної влади, включивши до її показників стан забезпечення безпеки засуджених, персоналу й інших осіб, які певним чином залучаються до кримінально-виконавчої діяльності, прийняти спеціальний Закон України «Про віктимологічне запобігання злочинам» [15, с. 271–300], а також унести зміни до нормативно-правових актів із питань охорони, нагляду, безпеки та запобігання злочинам, визначивши в них відповідні розділи, наприклад, «Особливості забезпечення безпеки засуджених, які належать до віктимологічно вразливих груп», і чітко визначити типи (об'єкти) таких засуджених.

Отже, віктимологічні засади в установах виконання покарань полягають у такому:

1) потерпілий (жертва) від злочину органічно вписується в механізм злочинної поведінки в установах виконання покарань;

2) ставлення до жертви в місцях позбавлення волі розглядається відповідно до:

– соціально-правового захисту її законних прав та інтересів;

– кримінологічного аспекту як криміногенного фактора, що входить до структури детермінант і механізму злочинної поведінки;

– запобіжних засад недопущення в місцях позбавлення волі рецидивної віктимності особи та рецидивної віктимізації працівників установ виконання покарань;

3) проблема соціально-правового захисту жертв злочинів в установах виконання покарань потребує спеціалізованого розгляду та вивчення на всіх рівнях і напрямках – як правовому й виховному, так й економічному;

4) конкретні запобіжні заходи, залежно від об'єкта впливу, умовно може бути поділено на два види:

– виявлення потенційної жертви серед засуджених, поведінка яких може створювати криміногенно-віктимогенні ситуації, які об'єктивно переростають у злочин;

– заходи, що спрямовані на недопущення віктимності (передусім рецидивної) в установах виконання покарань стосовно засуджених;

5) професійна віктимологія є комплексом стабільних типових властивостей особистостей. Саме наявність «професійної віктимності» в діяльності інституту виконання покарань, його структур, посадових осіб створює специфічні стосунки, під час яких виникають обставини, що сприяють учиненню різних видів злочинів;

6) віктимність в установах виконання покарань – це характеристика:

– поведінки окремої особи (коли індивід у певних ситуаціях ставить себе в небезпечне становище жертви злочину);

– діяльності представників кримінально-виконавчої системи (посадових осіб) як специфічної спільноти, об'єднаних однією метою та завданням щодо боротьби зі злочинністю;

7) віктимізація в установах виконання покарань – це складник поняття детермінант злочинності в місцях позбавлення волі, а також віктимологічні наслідки і процес перетворення на жертву злочину конкретної особи (засудженого чи співробітника установи виконання покарань) або певної спільноти людей (установи виконання покарань, її підрозділів тощо);

8) віктимологічна ситуація – це дієва взаємодія поведінки злочинця, жертви (потерпілого) та соціального середовища у взаємозв'язку із суб'єктивним відображенням об'єктивної дійсності у свідомості злочинця й жертви посягання в місцях позбавлення волі;

9) запобігання злочинам сприятимуть такі заходи віктимологічного запобігання:

– безпека потерпілого має бути законодавчо гарантованою й реально забезпеченою;

– кримінальна політика має бути орієнтована на застосування жорстких заходів щодо небезпечних злочинців і на допущення альтернативних кримінальному переслідуванню форм відповідальності за нетяжкі, що не становлять великої суспільної небезпеки, діяння, тобто розширення некаральних заходів впливу;

– облік злочинів має бути організовано так, щоб він відображав повноту і, головне, виключав суб'єктивний підхід окремих працівників під час оцінювання повідомлень, що надходять;

– взаємодія всіх правоохоронних органів працівники між собою, а також із населенням;

– відшкодування шкоди потерпілим необхідно розглядати як один із найважливіших показників правосуддя.

Висновки. Напрями віктимологічного запобігання злочинам в установах виконання покарань полягають у такому:

– максимальному використанні захисних можливостей потенційних жертв на основі забезпечення як правових, так і виховних заходів;

– правовому навчанні та вихованні засуджених, знанні законодавства про необхідну оборону, у готовності протистояти злочинцеві, активній допомозі адміністрації кримінально-виконавчої установи в недопущенні вчинення злочинів і їх готуванні;

– умінні засуджених і працівників кримінально-виконавчої установи розпізнавати небезпечні ситуації;

– певній переорієнтації уваги зі злочинця на потерпілого, «жертву» в ужитті заходів профілактичного (запобіжного) характеру;

– якісному збільшенні можливостей протидії нападам і нейтралізації злочинців шляхом забезпечення заходами захисту, у тому числі технічними.

Список використаних джерел:

1. Колб І.О. Забезпечення особистої безпеки засуджених у виправних ко-лоніях України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І.О. Колб. – К., 2013. – 20 с.

2. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075>.

3. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2007 році // Інформаційний бюлетень. – К. : Держ. департамент України з питань виконання покарань, 2008. – Кн. 2. – 2008. – 53 с.

4. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. – К. : ДПтС України, 2013. – 118 с.

5. Інформаційний бюлетень про стан правопорядку, ізоляції та нагляду Державної кримінально-виконавчої служби України за 2016 рік. – К. : ДДКВС України, 2017. – 36 с.

6. Богатирьов І.Г. Жертва злочину в місцях позбавлення волі / І.Г. Богатирьов, Є.М. Моїсєєв // Вісник Академії митної служби України. Серія «Право». – 2010. – № 1. С. 122–126. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsup_2010_1%284%2923.

7. Кальман О.Г. Понятийный аппарат современной криминологии (терминологический словарь) / О.Г. Кальман, И.О. Христинич ; под общ. ред. проф. В.В. Голины. – Х., 2005. – С. 33.

8. Колб О.Г. Установа виконання покарань як суб'єкт профілактики злочинів : [монографія] / О.Г. Колб. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 464 с.
9. Журавська З.В. Роль віктимності у механізмі вчинення злочинів у місцях позбавлення волі / З.В. Журавська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 11. – С. 69–76.
10. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія) : [посібник] / за ред. О.М. Джужі. – К. : НАВС, 2013. – 620 с.
11. Джужа О.М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти) : [монографія] / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв. – К. : НВТ «Правник», Нац. акад. внутр. справ України, 1998. – 84 с.
12. Кримінологічна віктимологія : [навчальний посібник] / [Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.]; за заг. ред. проф. О.М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
13. Автухов К.А. Права і законні інтереси засуджених до позбавлення волі в умовах реформування кримінально-виконавчої служби України : [монографія] / К.А. Автухов, А.П. Гель, О.Г. Колб ; за заг. ред. А.Х. Степанюка. – Х. : Право, 2015. – 246 с.
14. Яковець І.С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : [монографія] / І.С. Яковець. – Х. : Право, 2013. – 392 с.
15. Джужа А.О. Основні напрями удосконалення віктимологічного запобігання правопорушенням в Україні : [монографія] / А.О. Джужа. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 304 с.

